

Шайгородський Ю. Ж. Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* : монографія. Київ : ППІЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 400–445.

Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян

У демократичних країнах джерелом влади є народ. Пряму вказівку на це містить і Основний закон нашої держави: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5). Конституція України, як правова основа забезпечення політичної участі громадян, та низка законодавчих актів, що стосуються політичних і соціальних прав, надають широкі можливості для політичної участі громадян та вияву громадської думки через вибори, участь у місцевому самоврядуванні, можливість контролю органів державної влади, діяльність у громадських організаціях тощо. Проте реалізація цих можливостей значною мірою залежить, з одного боку, від конкретної історичної ситуації, реалій державної і політичної системи, усталеної політичної практики, з другого – від рівня політичної культури громадян, можливості вираження своєї думки та наявних механізмів її урахування. Сув'язність цих аспектів суспільно-політичного життя забезпечує спрямованість його розвитку, а несуперечливість (узгодженість) цінностей – конкретизацію мети та суспільну консолідацію на шляху її досягнення.

Політична і громадська участь як форма політичної поведінки та опредметнення громадської думки. Політична культура, як частина загальної культури, є не лише результатом історично набутого досвіду, процесом збереження й відтворення традицій та моральних норм, спрямованих на гармонізацію співжиття, не лише своєрідною інтегральною характеристикою політичної свідомості, але й певною системою суспільних та особистісних цінностей, а також – детермінантою масової та індивідуальної поведінки. В цьому сенсі варто наголосити, що політична поведінка не зводиться до біхевіористського принципу «стимул – реакція», яким загалом ігнорується свідомість, а психіка зводиться до різних форм поведінки, сформованої під впливом навколишнього середовища.

В сучасній науці «політична поведінка» трактується як сукупність «різноманітних реакцій людини на політичну дійсність і охоплює як внутрішні рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо), так і практичні дії щодо неї»⁶²⁵. Для демократичних суспільств украї актуальним є розширення політичного простору шляхом залучення громадян та їх об'єднань до свідомої участі у політиці, удосконалення та пошук нових форм цієї участі, урахування впливу громадської думки на розвиток політичної суб'єктності. Саме тому для політичної науки методологічно важливим, а для політичної практики – визначальним, є усвідомлення поведінки як складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, комплексу спонукань і стримувань, переконань, зрештою – дій чи бездіяльності.

Тобто, політична поведінка є результатом поєднання спонукальних і результативних аспектів життєдіяльності. В них взаємопов'язаними й взаємозумовленими є загальне й окреме, законмірне й випадкове, формально-нормативне й індивідуально-ціннісне, прагматичне й ірраціональне, доцільне й емоційне тощо. Тож, як і будь-яка соціальна дія, поведінка політичних суб'єктів полягає не лише у проявах політичної активності тих чи тих політичних діяч, але й в мотивації цих дій через осмислення потреб, інтересів, цінностей, а відтак – через обрання відповідних поведінкових моделей окремими людьми, соціальними групами, суспільством у цілому.

Політична й громадська участь, як сукупність дій чи бездіяльності, базується на ставленні людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя, а у вимірі масової свідомості набуває форми реакції на громадську думку. У цьому сенсі громадська думка, як специфічне інтегративне утворення свідомості і як соціальний феномен, виступає своєрідним механізмом забезпечення й стимулювання реальної (почасти – конфліктної) поведінки. Основою формування громадської думки є

---

⁶²⁵ Постригань Г. Поведінка політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. С. 561.

комунікація, узгодженість та спільність інтересів, характерною особливістю – цілісність, соціальна спрямованість, відносна стабільність та інтенсивність поширення. Тож сув'язність поведінки з громадською думкою як специфічним станом масової свідомості і як соціальним інститутом визначається чинниками та механізмами формування оцінок та ставлення великих соціальних груп (верств, класів, народу загалом) до актуальних проблем дійсності, які викликають суспільний інтерес і спонукають до дії.

Науковий інтерес до проблем поведінкових аспектів суспільно-політичного життя зростає в міру усвідомлення того, що політика як цілеспрямована діяльність з управління суспільними процесами та організації соціальної комунікації, взаємодії між людьми та їх групами, як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність засобів та методів реалізації стратегічних інтересів задля досягнення визначених цілей існує тільки завдяки людям, їх здатності створювати, відтворювати й змінювати форми політичного життя через безпосередню участь у ньому. Саме тому вагомим, а в сучасних умовах стрімких суспільно-політичних змін надважливим елементом стійкості й розвитку усєї політичної системи є ступінь залученості до участі в них громадян України та якісні характеристики цієї участі.

Традиційно під «політичною участю» розуміють дії політичних суб'єктів з реалізації своїх суспільно-політичних інтересів. Наголошується, що саме через ці дії реалізується основна функція політичної системи – виявлення, формування і вираження інтересів громадян⁶²⁶. Варто зазначити, що в соціальних науках, попри певну розмитість наведеного академічного визначення, під політичною участю розуміють і досліджують непрофесійну політичну діяльність – залученість пересічних громадян до політичних процесів, участь у них. Тобто, йдеться про змістовне розмежування форм політичної поведінки пересічних громадян та професійної політичної діяльності. Метою політичної участі є вплив на

---

⁶²⁶ Ротар Н. Участь політична. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. С. 742.

державну політику, на управління державними справами, на вибір політичних лідерів будь-якого рівня політичної влади – загальнонаціонального чи місцевого. Тож, сутнісно, політична участь є своєрідним каналом впливу громадян на політику як на професійну сферу діяльності, на політиків та управлінців як функціонерів.

У визначенні масштабів та домінуючих форм політичної участі виокремилися два основні концептуальні підходи – партисипаторної (учасницької) демократії та демократичного елітизму. Прибічники партисипаторної демократії (Б. Барбер⁶²⁷, К. Пейтмен, К. Маферсон, Дж. Циммерманн та ін.) наголошують на необхідності не лише розширення участі пересічних громадян у прийнятті політико-управлінських рішень, урахування громадської думки під час їх розроблення, але й – на посиленні контролю за реалізацію. Концептуально й змістовно у такому підході акценти зміщуються з оцінювання та розвитку електоральної активності на активні форми самодіяльності громадян – їх самоорганізацію. У цьому вимірі політична участь стає осердям розбудови громадянського суспільства, формою залучення до цього процесу неполітичних організацій, громадських об'єднань та рухів. Крім того, широке використання референдумів як форми безпосередньої участі в ухваленні рішень приводить до посилення процесів адміністративної децентралізації шляхом передавання частини повноважень з ухвалення рішень та управління із загальнонаціонального на регіональний чи місцевий рівень.

Прихильники концепції демократичного елітизму прагнуть обмежити можливості впливу громадян на ухвалення політико-управлінських рішень, натомість – посилюючи вплив на ухвалення рішень демократичними інститутами. Так, політична участь досить часто трактується переважно (а окремими дослідниками, наприклад, такими, як Дж. Б. Мангейм та Р. К. Річ, Е. Даунс, Е. Ноель-Нойманн та ін., – виключно) як участь громадян у виборах та загальнонаціональних референдумах, залученість до діяльності політичних партій, громадських об'єднань тощо. Тобто, йдеться

---

⁶²⁷ Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія : антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 254–262.

передусім про т. зв. конвенційну політичну участь – таку політичну поведінку, яка використовує інституційовані й прийнятні для політичної системи форми й методи⁶²⁸. Саме в цьому (інституційному) контексті дослідниками феномену політичної участі здебільшого й аналізується роль партій, рухів, груп тиску, об'єднань виборців, громадських організацій та інших суспільних інститутів як суб'єктів цієї участі та виразників суспільної думки. Мало того, прихильники концепції демократичного елітизму, зокрема Е. Берк та Й. Шумпетер, у надмірному розширенні політичної участі громадян убачають загрозу демократичним інститутам, висловлюються за її обмеження, наголошують на доцільності делегування процесу прийняття рішень виключно представникам еліт – тим, хто краще поінформований і ефективніше підтримуватиме демократичні цінності⁶²⁹.

Апеляція до необхідності упровадження в суспільне життя демократичних цінностей є, безумовно, беззаперечною й переконливою. Разом з тим, варто враховувати, що аксіологічна складова політичної участі міститься не лише в процесі упровадження цінностей, але й у процесі їх суспільного виробництва. Водночас цінності та інтереси еліт і цінності та інтереси більшості громадян можуть суттєво різнитися. В такому разі політична участь набуває неконвенційного, позаінституційного характеру. Домінантними його формами стають протестні рухи, неформальні (й переважно тимчасові) об'єднання громадян для розв'язання конкретної проблеми.

Суттєвим аспектом аналізу проблеми політичної та громадської участі є, на наш погляд, певна неузгодженість у визначеннях її параметрів та форм. Традиційно і науковці, і експерти, і аналітики зосереджуються на, безумовно об'єктивних, але, як свідчить практика, неповних даних. Йдеться про те, що предметом аналізу є передусім інституційовані, або ж – унормовані форми політичної/громадської участі – участь у виборах, референдумах, у діяль-

---

⁶²⁸ Слюсаревський М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 9.

⁶²⁹ Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. с англ. Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. Москва : Экономика, 1995. 540 с.

ності громадських організацій і професійних спілках тощо. Статистичні дані та методики соціологічних досліджень також зорієнтовані на збір та узагальнення придатної для аналізу інформації. Такий підхід є, безумовно, обґрунтованим і доцільним, а результат здебільшого – інформативним. Разом з тим, в «українському вимірі» політична та громадська участь має певні особливості – це ті, до яких досить складно застосувати статистичний інструментарій. Ідеться про необхідність урахування громадської думки (як регулятора соціальної поведінки), ігнорування якої призводить до протестної активності, натомість – опертя на яку – до суспільної консолідації задля досягнення спільної мети.

Серед причин певної відчуженості від безпосередньої участі в роботі громадських формувань – дещо скептичне ставлення до них (позначене історичним досвідом останніх десятиліть), невіра в їх здатність враховувати реальні потреби та інтереси громадян, у можливості ефективного конвенційного впливу інститутів громадянського суспільства на ухвалення владних рішень в інтересах громад, відсутність дієвого контролю за реалізацією прийнятих рішень. Не лише браком вільного від основної форми зайнятості часу для громадської роботи, але й неефективністю взаємодії самих громадських організацій з населенням почасти пояснюється низький рівень залучення до громадської діяльності. Водночас визначні загальнонаціональні суспільно-політичні події (чи знакові події регіонального/місцевого значення) мобілізують громадян на участь у позаінституційних формах активності через самоорганізацію та створення неформальних (як правило – тимчасових) об'єднань громадян, спрямованих на досягнення конкретної суспільно значущої мети.

Практика останніх десятиліть є переконливим підтвердженням здатності українського суспільства до мобілізації. Це – й самоорганізовані громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революції гідності, й об'єднання волонтерів для допомоги добровольчим загонам у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й «позаінституційна» благодійна допомога переміщеним з тимчасово окупованих територій, і всенародний рух підтримки Збройних Сил України

після початку повномасштабного воєнного вторгнення російських агресорів в Україну тощо.

Наявність та ефективність таких форм самоорганізації є, на нашу думку, свідченням опанування широкими верствами сутності ідей громадянського суспільства, усвідомлення потреби безпосередньої участі в процесах суспільних трансформацій. «Виміряти» рівень цієї та іншої громадсько-політичної участі досить складно – для цього бракує наукового інструментарію (і його розроблення, очевидно, має стати одним із перспективних наукових завдань), – але зважати на вплив зазначеного на процес і результат залучення громадян до безпосередньої й активної участі у розв'язанні суспільних проблем є, на нашу думку, доцільним.

Короткий огляд основних підходів до трактування та визначення характерних особливостей феномену політичної участі дозволяють нам окреслити певні межі його дослідження.

По-перше, політична участь є однією із форм політичної поведінки, детермінованою культурно-історичними особливостями, специфікою політичної системи, типом політичної культури, системою суспільних цінностей, потреб, інтересів та орієнтацій особистості як політичного суб'єкта.

По-друге, політична поведінка й політична участь формуються в процесі соціальних комунікацій, на основі умотивованих потреб та інтересів, установок, прагнення самореалізації та досягнення мети. За функціональною спрямованістю, метою може бути вплив на ухвалення та реалізацію рішень з урахуванням громадської думки, на політико-державні інститути, на систему соціально-політичних цінностей, а також – самореалізація через індивідуальну залученість до політичних процесів. Попри різну спрямованість та різні інтерпретації ключовою характеристикою феномену політичної та громадської участі є вияв свідомості через певні дії. Як форма соціальної дії, політична та громадська участь є результатом мотивації – динамічного процесу спонукання до дії, поєднання суспільного й індивідуального, осмисленого й неусвідомленого, раціонального й емоційно-чуттєвого, бажаного й належного.

По-третє, політична та громадська участь формується (стихійно або ж – цілеспрямовано) під впливом громадської думки й

реалізується через вибір або ж конструювання певної моделі політичної поведінки. Зміст і вектори цієї поведінки залежать, зокрема, від рівня політичної культури, рівня соціалізації, когнітивних здібностей та емоційного інтелекту, політичної компетентності, навичок критичного мислення, рівня самооцінки. Очевидно, що цей перелік соціальних і психологічних передумов політичної та громадської участі не може бути вичерпним, оскільки поєднання її чинників є унікальним синтезом психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонукань та стримувань певної соціальної дії.

Політична і громадська участь в електоральному вимірі.

Об'єктивним, зовнішньо спостережуваним актом свідомої політичної та громадської участі є поведінка. Ключовою, у цьому твердженні, є вказівка на осмисленість вибору тієї чи тієї форми поведінки, оскільки саме такий вибір є свідченням усвідомлення особистістю себе як громадянина, як політичного суб'єкта. В цьому сенсі, вартим уваги є аналіз явища абсентеїзму. В політичній науці це явище зазвичай трактується як одна з протестних форм поведінки та визначається як «ухилення від виконання громадянських обов'язків, свідома неучасть у виборах, референдумах тощо». Серед низки причин такої «свідомої неучасті» вказується, зокрема, на низький рівень політичної культури, на недовіру до виборчої системи та учасників виборчого процесу, на прагнення продемонструвати протест проти наявної форми правління, політичної системи, політичного режиму, соціальної, політичної та економічної ситуації тощо⁶³⁰.

Очевидними, на наш погляд, є певні суперечності такого визначення явища абсентеїзму та його передумов. Адже «неучасть» громадян у виборах, як усвідомлена дія, навпаки, передбачає критичний аналіз «виборчої системи та учасників виборчого процесу», «політичної системи», визначення певних критеріїв оцінки

---

⁶³⁰ Яковлев О. Абсентеїзм політичний. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. С. 7.

«соціальної, політичної та економічної ситуації» тощо. Очевидно, що такі аналітичні здібності виборця-абсентеїста та його здатність до критичного мислення навпаки – свідчать про досить високий рівень політичної культури. Крім того, причиною абсентеїзму (як неучасті у виборах чи референдумах, зокрема) може бути й звичайна асоціальність – байдуже ставлення до громадського та політичного життя, соціальний егоїзм, зосередженість на задоволенні власних інстинктивних потреб тощо. Саме тому доцільніше, на нашу думку, електоральну байдужість, відчуженість від суспільно-політичного життя визначати як аполітичність⁶³¹, а абсентеїзм – як одну з форм політичної та громадської участі.

У цьому ж контексті виникає ще одне питання оцінки мотиваційних аспектів політичної участі як поведінки. Йдеться про притаманне частині громадян явище участі у виборах та голосування на них за винагороду – грошові кошти, товари, послуги, пільги тощо. Результати спільного соціологічного дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та КМІС, проведеного восени 2021 року, засвідчили, що значна частина респондентів позитивно ставиться до непрямого підкупу на виборах – 42% схвалюють «благодійну» діяльність партій та кандидатів перед виборами (надання медичних препаратів, продуктів, техніки, благоустрій території тощо). Понад 50% опитаних заявили про готовність, за певних обставин, продати свій голос на виборах⁶³².

Попри наявність кримінальної відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму, члена виборчої комісії або комісії з референдуму (ст. 160 Кримінального кодексу України) випадки надання та отримання неправомірної вигоди непоодинокі. Наприклад, під час місцевих виборів у 2015 році спостерігачі зафіксували 328 випадків непрямого та 10 випадків прямого підкупу виборців. На минулих місцевих виборах 2020 року представники «Опори»

---

⁶³¹ Михальченко М. Аполітичність (аполітизм). *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 35.

⁶³² 12% українців готові продати свій голос на виборах за менш ніж 500 гривень – опитування. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/11/25/7315218/>

викрили схему прямого підкупу виборців у Житомирі. Містянам пропонували 1 150 гривень за копії документів та голос на виборах міського голови Києва, аби потім змінити місце голосування й проголосувати за одного з кандидатів на виборах київського міського голови⁶³³.

Тож і в цьому випадку відбувається певна підміна понять, адже якщо потенційний виборець не бере участі в голосуванні, то це – абсентеїзм, а якщо взяв участь у голосуванні за винагороду (і це не стало предметом кримінального розслідування), то це (за формальними ознаками) – вияв виборчої активності. Саме тому морально-етична складова громадської й політичної участі є не лише важливим чинником формування політичної культури суспільства, але й інструментом підвищення її рівня.

Мотивація вибору тієї чи іншої форми політичної поведінки є прихованою від зовнішнього спостереження, й лише дії політичних суб'єктів слугують об'єктивними показниками політичної та громадської участі. Серед цих показників – участь у загальнонаціональних та місцевих електоральних кампаніях. Варто зауважити, що в емпіричному вимірі показники **політичної та громадської активності під час виборів** є правдивими й переконливими завдяки своїй всеохопності. Водночас їх аналіз передбачає виокремлення політико-психологічних чинників, які впливають на мотиви та рівень цієї активності.

За роки незалежності в Україні відбулися 22 загальнонаціональні виборчі кампанії: сім президентських (з яких одні були дострокові, інші – позачергові), вісім – парламентських (з яких 4 були достроковими) та сім – місцевих. З урахуванням повторних турів виборів Президента України, виборці 28 разів мали змогу взяти участь в загальнонаціональних голосуваннях (див. табл. 12.1).

Аналіз електоральної активності виявив певну залежність її рівня від гостроти політичної ситуації, а також – потенційної спроможності урахування громадської думки щодо неї. В 1991 році вибори Президента України відбувалися одночасно зі Всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України.

---

⁶³³ У Житомирі спостерігачі «Опори» викрили схему підкупу виборців. URL: <https://suspilne.media/61755-u-zitomiri-sposterigaci-opori-vikrili-shemu-pidkupu-vivorciv/>

Мобілізація виборців (у голосуванні взяли участь 84,3% виборців) була зумовлена передусім прагненням людей висловити своє ставлення до цього доленосного для України питання шляхом участі у загальнонаціональному опитуванні.

Високий показник (76,1%) участі в дострокових парламентських виборах 1994 року став наслідком загострення соціально-економічної ситуації в країні після оголошення на Донбасі безстрокового страйку шахтарів з вимогою проведення референдуму про недовіру Президенту України. Оголошення Верховною Радою України і дострокових парламентських, і дострокових президентських виборів 1994 року стали реакцією на громадську думку й компромісним кроком задля розв'язання кризової соціально-політичної ситуації.

Таблиця 12.1.

**Активність виборців на загальнонаціональних виборах
(1991–2020) ***

Рік	Вибори Президента України (число, місяць)	Вибори народних депутатів України (число, місяць)	Місцеві вибори (число, місяць)	Виборці, які взяли участь у голосуванні (%)
1991	01.12.			84,3
1994		27.03. (достр.)		76,1
1994	26.06. (достр., I тур)			70,6
1994			26.06.	75,6
1994	10.07. (достр., II тур)			71,7
1998		29.03.		71,2
1998			29.03.	70,8
1999	31.10. (I тур)			70,2
1999	14.11. (II тур)			74,9
2002		31.03.		69,4
2002			31.03.	69,3
2004	31.10. (I тур)			74,6
2004	21.11. (II тур)			80,4
2004	26.12. (перегол. II туру)			77,2

Продовження таблиці 12.1.

2006		26.03.		67,6
2006			26.03.	67,6
2007		30.09. (позачергові)		62,0
2010	17.01. (Iтур)			66,5
2010	07.02. (IIтур)			68,8
2010			31.10.	48,7
2012		28.10.		57,5
2014	25.05. (позачерг.)			59,5
2014		26.10. (позачергові)		51,9
2015			25.10.	46,6
2019	31.03. (Iтур)			63,5
2019	21.04. (IIтур)			62,1
2019		21.07. (позачергові)		49,8
2020			25.10.	36,9

* Складено за: ⁶³⁴, ⁶³⁵, ⁶³⁶, ⁶³⁷, ⁶³⁸, ⁶³⁹, ⁶⁴⁰.

Реакцією (у формі масових протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших актів громадянської непокори) на масові фальсифікації під час підрахунку результатів виборів стали високі показники явки виборців на другий (80,4%) та повторний другий тур (77,2%) президентських виборів 2004 року. Помаранчевий майдан не лише

⁶³⁴ Центральна виборча комісія. *Офіційний сайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/vibory>

⁶³⁵ Вибори–98: документи, статистичні дані, аналіз / за ред. Ю. Шайгородського. Харків : Форт, 1998. 736 с.

⁶³⁶ Вибори Президента України 1999 : Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. Київ : Центральна виборча комісія, 2000. 396 с.

⁶³⁷ Корж І. Вибори в незалежній Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2012. № 3 (24). С. 74–77.

⁶³⁸ Політичні партії в Україні в 3 т. / уклад., вступна стаття, Ю. Шайгородський. Київ : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. Т. 1. С. 6–31.

⁶³⁹ Вибори до Верховної Ради України : Інформ.-довід. вид. / редкол. М. М. Рябець (голова) та ін. Київ : Центральна виборча комісія, 2002. 676 с.

⁶⁴⁰ Верховна Рада України IV скликання: Передвиборні програми / автор-упоряд. Ю. Шайгородський. Київ : Укр. центр політ. менеджменту, 2002. 600 с.

мобілізував електоральний потенціал громадян, але й об'єднав їх у вимогах зміни панівної еліти України, переорієнтації внутрішнього й зовнішньополітичного курсу країни.

Помітне зменшення електоральної активності під час парламентських виборів 2006 року та позачергових парламентських виборів 2007 року (з показниками електоральної активності, відповідно, 67,6% та 62,0%) стало виявом певного розчарування поточними результатами діяльності «помаранчевої» влади, її нездатністю врахувати громадську думку, проявом абсентеїзму, що став реакцією на негативні тенденції суспільного розвитку.

Порівняно низькою (59,5%) була явка на позачергових президентських виборах 2014 року. Зумовлено це було передусім неможливістю організувати вибори на територіях тимчасово окупованих Російською Федерацією внаслідок воєнної агресії. Жоден з 12 територіальних виборчих округів на тимчасово окупованій території АР Крим не зміг розпочати роботу. З 34 виборчих округів Донецької та Луганської областей лише в 9 вдалося провести вибори Президента України. Загалом, вибори відбулися лише в 189 територіальних виборчих округах із 225. Попри це, висока мобілізація виборців дозволила обрати (за наявності 21 кандидата) Президента України в першому ж турі.

Окремого аналізу потребує участь громадян України у виборах органів місцевого самоврядування. Показники електоральної активності на місцевих виборах були досить високими передусім завдяки проведенню цих виборів одночасно із загальнонаціональними голосуваннями. В червні 1994 року місцеві вибори проходили одночасно з першим туром дострокових президентських виборів, і завдяки цьому активність виборців на виборах органів місцевого самоврядування досягла 75,6%. Місцеві вибори в березні 1998 року (з показником явки 70,8%) проводилися одночасно з виборами народних депутатів України. Близькими до попередніх були показники участі у місцевих виборах 2002 та 2006 років (відповідно – 69,3% та 67,6%). Голосування з виборів до місцевих органів влади відбувалося одночасно з черговими парламентськими виборами. Суттєво нижчими були показники електоральної активності на місцевих виборах, які не були сумішені із

загальнонаціональними: у 2010 році – 48,7%, у 2015 році – 46,6%. Практично лише кожний третій виборець (явка становила 36,9%) із внесених до виборчих списків на місцевих виборах у жовтні 2020 року взяв участь у голосуванні.

Означена тенденція засвідчила наявність щонайменше трьох проблем. По-перше, більшість виборців вважала, що розв'язання будь-яких, зокрема й місцевого рівня, проблем залежить від центральної влади (а в умовах централізації управління така оцінка ваги й пріоритетності центральної влади була обґрунтованою). По-друге, реформа децентралізації, як перерозподілу повноважень, функцій і бюджетів шляхом передачі їх значної частини від центрального до місцевого управління, потребує удосконалення, оптимізації форм і методів та підвищення ефективності їх впровадження. Й, по-третє, громадяни поки що мало проінформовані про принципи й мету децентралізації. Підвищення громадської участі у процесах реформування владних відносин потребує широкої роз'яснювальної роботи, висвітлення перспектив та соціально-політичної значущості реалізації реформи децентралізації, її спрямованості на урахування громадської думки, задоволення потреб та інтересів громадян.

Ще одна з потенційно ефективних форм політичної та громадської участі – **референдуми** – поки що не стали дієвим інструментом урахування громадської думки, залучення громадян до політичного управління, ухвалення рішень загальнодержавного, регіонального чи місцевого рівня. На нашу думку, пояснюється це кількома причинами. По-перше, наявністю законодавчої невизначеності стосовно організації й застосування референдумів як форми виявлення та врахування громадської думки, волевиявлення громадян. По-друге, відсутністю досвіду, й передусім – позитивного досвіду, участі в референдумах. Адже успішним і результативним, з точки зору врахування громадської думки, був, поки що лише Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року.

Перший, ще «перебудовчих» часів, загальносоюзний референдум (17 березня 1991 року) з питань «збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних

суверенних республік», у якому брали участь мешканці республіки, настільки не відповідав домінантам громадської думки, рівню розвитку національної самосвідомості та розкладу політичних сил в Україні (а усвідомлення спрямованості референдуму на утримання власної влади тодішнім союзним керівництвом – настільки очевидно), що (попри високу явку – 83,5% виборців) його результати не позначилися на перебігу суспільно-політичних процесів в Україні. Результатами ж Всеукраїнського референдуму 1 грудня того ж року (за участі 84,2% українських виборців) підсумки всесоюзного опитування сутнісно були дезавузовані.

Згодом тема проведення референдумів набула форми свосередного політичного шантажу й меншою мірою була зорієнтована на виявлення громадської думки та залучення громадян до політичної участі.

У 1993 р. Верховна Рада України ініціювала всеукраїнський референдум про довіру (недовіру) Президентові України Л. Кравчуку та Верховній Раді України. «Погроза» його проведенням завершилася оголошенням Верховною Радою України дострокових парламентських та дострокових президентських виборів у 1994 р.

До теми референдуму у 1996 році звернувся Президент України Л. Кучма у зв'язку з довготривалим протистоянням законодавчої та виконавчої гілок влади навколо прийняття нової Конституції України. Указом Президента України від 26 червня 1996 року проведення всеукраїнського референдуму з питання нової Конституції України було призначено на 25 вересня 1996 року. Та вже за два дні після підписання указу Президентом України – 28 червня 1996 р. Верховна Рада утвердила Конституцію України, а 1 липня 1996 р. президент підписав указ, згідно з яким проведення всеукраїнського референдуму скасовується.

У 1999–2000 рр. український істеблішмент знову спробував розв'язати проблеми владних відносин шляхом референдуму. Всеукраїнський референдум 2000 року був ініційований Президентом України Л. Кучмою, а його проведення організовано Центральною виборчою комісією на основі «народної ініціативи». 7 грудня 1999 року збори громадян м. Житомира створили ініціативну групу з проведення всеукраїнського референдуму.

Ініціатива містила питання, які стосувалися конституційних змін. Після низки суперечливих рішень Центральної виборчої комісії та судового оскарження цих рішень у Печерському районному суді міста Києва житомирську ініціативну групу було зареєстровано, а референдум отримав статус консультативного (консультативно-дорадчого опитування).

Попри застереження Конституційного Суду України, протести опозиційних політичних сил, стурбованість щодо передумов та можливих наслідків референдуму Парламентської Асамблеї Ради Європи, застережливі висновки Венеційської комісії, представників дипломатичного корпусу низки західних країн, всеукраїнський референдум за народною ініціативою відбувся 16 квітня 2000 року. На референдум виносилися питання стосовно надання додаткових важелів Президентові України з дострокового припинення повноваження Верховної Ради України, щодо необхідності обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України, доцільності зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300, а також – про необхідність формування двопалатного парламенту в Україні.

Результати референдуму імплементовані не були. Й не тільки тому, що чинний Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не містить механізмів, що забезпечують імплементацію результатів референдуму, але й тому, що референдум проводився в період загострення політичного протистояння між Главою держави та Парламентом України. Цілком очевидним було те, що референдум 2000 року був пов'язаний не з вивченням громадської думки, а з використанням владного та інформаційного ресурсу для забезпечення потрібного панівній еліті політичного результату. Високі ж, офіційно оприлюднені, показники участі в референдумі громадян України (81,1%) викликали сумніви опозиції та критичні заяви окремих політиків.

Тож, як свідчить політична практика, можливості інституту референдуму в Україні поки що переважно використовуються не для виявлення громадської думки, вираження ставлення громадян до суспільно значущих подій, а передусім – для розв'язання проблем владного протистояння в інтересах окремих груп та досягнення прихованої, мало пов'язаної з інтересами громадян, мети.

Особливою формою політичної й громадської участі є **протест** як відкрита реакція на суспільну ситуацію. Очевидно, що участь в акціях протесту, їх зміст і спрямованість зумовлені та мотивовані неспроможністю громадян щодо конвенційного впливу на процеси чи явища. Така форма активності має аксіологічну природу й зумовлена гострою суперечністю між належним і сущим, а неврахування громадської думки, суспільних настроїв та оцінка ситуації або явища як «несправедливих» – спонукальним рушієм протестного руху.

Будь-яка участь у масових акціях протесту, громадська активність політично опосередковані. Адже протести, зазвичай, є реакцією на суспільну, політичну, соціальну чи економічну ситуацію, на ті чи інші дії або ж – бездіяльність суб'єктів державно-політичного управління, викликані відсутністю належної взаємодії влади та громадськості, «ефективних механізмів інтеракції суспільства і політичного класу»⁶⁴¹. Приводом виникнення й розгортання несанкціонованих протестів може бути будь-яка подія, безпосередньо або ж – опосередковано пов'язана з їх причиною.

Наприклад, масові акції громадської непокори влітку 2013 р. у Врадівці – районному центрі Миколаївської області – були викликані груповим згвалтуванням правоохоронцями та замахом на вбивство місцевої жительки. Але причиною протестного руху, який тривав понад два місяці й охопив майже всю Україну, була корумпованість усієї структури органів внутрішніх справ, грубе й безкарне порушення правоохоронцями законів, норм моралі й суспільних норм, а також – небажання панівного класу на чолі з В. Януковичем реформувати органи МВС попри вимоги громадськості. Наднизький рівень довіри до міліції та її співробітників, який фіксували соціологічні опитування (за результатами тогочасних досліджень Інституту соціології НАН України, менше ніж 1%

---

⁶⁴¹ Зеленько Г. Політичний протест зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 2 (70). С. 34–55.

громадян довіряли міліції⁶⁴²), залишався поза увагою урядовців, але посилював протестний потенціал громадськості.

Навесні 2013 р. соціологи, зокрема Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, фіксували значне, порівняно з жовтнем 2012 року, зростання протестних настроїв в Україні – кількість тих, хто готовий вийти на вулиці на знак протесту, зросла на 5%. Водночас суттєво зменшилася кількість тих, хто «точно не збирається протестувати», – з 51% у 2012 р. до 36% у 2013 р.⁶⁴³

Потенціал протесту проти деструктивних практик політики режиму В. Януковича наростав протягом кількох років на тлі ігнорування режимом масових протестів громадськості («АнтиТабачна кампанія» (2010–2013) – протест студентських і молодіжних організацій, депутатів Верховної Ради та місцевих рад, політичних партій, діячів освіти та науки з вимогою звільнення з посади міністра освіти і науки України Дмитра Табачника з огляду на заяви, що принижують честь і гідність українців, ставлять під сумнів територіальну цілісність України і єдність українського народу; кампанії «Проти деградації освіти» – протести студентів, освітян та науковців проти прийняття Законопроекту «Про вищу освіту», яким нівелювалися права студентів, їхній соціальний захист; протести проти ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики»; проти підписання «Харківської угоди» – Угоди між Україною і РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України тощо).

Важливим аспектом проблеми протестної активності є те, що навіть після завершення її гострої фази потенціал протесту зберігається, якщо громадська думка не врахована, проблема залишається нерозв'язаною або ж її розв'язання відкладається. Нинішнім можновладцям варто враховувати це під час сучасних реформаторських спроб та здійснення реформ у повоєнній Україні.

---

⁶⁴² Українській міліції довіряє менше 1% громадян. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/04/3/6987211/>

⁶⁴³ Євромайдан. Народження. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/cd1/21nov/>

Наприклад, масові мітинги та протести об'єднали автовласників на «єврономерах» й тривали протягом 2017–2019 рр., масові протести фізичних осіб-підприємців і представників малого бізнесу, об'єднані рухом «SaveФОП», розпочалися восени 2019 року й, майже безперервно, тривали до лютого 2022 року (до повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну). До цих (соціальних за змістом та подібних за й мотивацією) форм участі можна додати приклади гуртування і масових протестних акцій, пов'язаних з дискримінаційними змінами в системі пенсійного забезпечення військово-службовців, соціального захисту чорнобильців, дітей війни тощо. Соціально-економічні гасла протестів свідчать про їх мотиви – індивідуальні потреби поєднуються з потребами певної соціальної групи (спільноти підприємців, окремих автовласників тощо), базуються на домінантах громадської думки й зорієнтовані на досягнення певної (у межах інтересів і соціальної спільноти, і суспільства) мети.

Протести проти практик реалізації державної політики стали лише передумовами наймасовішого, із надзвичайним рівнем політичного протистояння, протесту зими 2013–2014 років проти відходу політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на Європейську інтеграцію. Системна криза політичного режиму призвела до класичної революційної ситуації.

Наслідком Революції гідності стали кардинальні політичні зрушення, зростання рівня національної свідомості, зміна вектора суспільного розвитку та цивілізаційного вибору. Самоорганізація, широка громадська участь та самообілізація громадян на захист України від воєнної агресії РФ на Сході країни засвідчили надважливість цього вибору для суспільства, усвідомлення образу майбутнього та шляхів державотворення. Триєдність послідовних подій (Євромайдан – Революція гідності – протистояння російській експансії) стала маркерами національної самоідентифікації, усвідомлення сили громадянського суспільства та потужним імпульсом суспільної консолідації. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України засвідчили, що безпосередню участь у подіях Помаранчевої революції брали 20%, а у подіях

періоду Революції гідності – 17,1% населення країни⁶⁴⁴. Основним же набутком тих подій стали нові смисли й цінності.

Попри певне «постмайданне» розчарування (закономірне й неминуче, як стверджують соціологи – зокрема, П. Штомпка: «Розчарування зумовлене тим, що йому передуює час сподівань, повсюдного оптимізму», а реформатори «прагнуть зберегти певну спадкоємність з попереднім режимом»)⁶⁴⁵, і Помаранчева революція, і Революція гідності вплинули на розвиток політичної культури та компетентності громадян, збагатили громадську думку досвідом результативної політичної участі та критичного мислення.

Потенційно найефективнішим інструментом урахування громадської думки та реалізації суспільних інтересів громадян покликані стати інститути громадянського суспільства.

Чинною урядовою Постановою «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» до інститутів громадянського суспільства віднесено: «громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні, релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства»⁶⁴⁶ (зауважимо, що урядовою постановою до інститутів громадянського суспільства не віднесено волонтерські організації, а питання про належність до інститутів громадянського суспільства політичних організацій (зокрема, партій) і досі залишається дискусійним).

Коли йдеться про громадську участь, громадську активність і будь-яку соціально спрямовану й суспільно корисну дію, в масовій свідомості виникають передусім асоціації з діяльністю

---

⁶⁴⁴ Резнік О. Громадянські практики українців за роки незалежності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності*. 2021. Вип. 8 (22). С. 321.

⁶⁴⁵ Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. Москва : Аспект Пресс, 1996. 416 с.

⁶⁴⁶ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова від 5 листопада 2008 р. № 976. Кабінет. Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

громадських організацій – незалежних від влади, самостійних в ухваленні рішень та вибору форм їх реалізації. Уявлення про ці організації як осередок активності та засіб її реалізації почасти ґрунтується на особистому досвіді участі громадян у роботі громадських об'єднань, на об'єктивній і неупередженій інформації про їх діяльність та досягнуті результати, а почасти – на дещо ідеалізованому (бажаному) сприйнятті цієї форми громадської участі як оптимальної та ефективної.

Саме громадські організації та об'єднання громадян у мережі інститутів громадянського суспільства займають особливе місце. Зумовлено це, з одного боку й передусім, – порівняно тривалою історією їх існування на теренах країни, «традиційністю» форми та досвідом залучення громадян до участі в роботі цих об'єднань. З другого боку – тим, що держава всіляко підтримує та сприяє (під впливом тієї ж «традиційності» й поширеності) розвиткові саме громадських організацій (особливо молодіжних).

Закон України «Про об'єднання громадян», ухвалений Верховною Радою України у 1992 році, був серед перших законодавчих актів незалежної України. Його ухвалення стало своєрідним символом молоді держави, свідченням прагнення розвитку громадської ініціативи. Разом з тим, і розробники, і законодавці, й самі громадські активісти реалізацію цілей Закону вбачали передусім через використання вже наявних і вже «апробованих» моделей радянського зразка (щоправда – позбавлених ідеологічних нашарувань). Водночас варто визнати, що не завжди позитивний досвід участі у всіляких «спілках», «добровільних товариствах», «союзах» тощо позначився й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей відображення громадської думки, впливу на розв'язання наявних проблем.

Законодавчо започаткована інституційна розбудова громадських формувань відбувалася за кількома основними напрямками:

– за «радянською моделлю» – створення здебільшого за ініціативи «згори» й переважно молодіжних та дитячих організацій у закладах загальної середньої та вищої освіти, за місцем проживання дітей та підлітків тощо;

– шляхом сприяння створенню та функціонуванню громадських формувань за ініціативи державних органів та органів місцевого самоврядування, і досить часто – з метою використання (підкорення) цих інститутів для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей;

– через підтримку (як правило, напередодні виборів) окремими політичними рухами та партіями молодіжних організацій, фондів, об'єднань, «ініціатив» тощо, створення партійних «молодіжних крил» з метою використання можливостей і авторитету «позапартійності» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей;

– створення громадських формувань за сприяння міжнародних фондів, що розпочали роботу на території незалежної України. З часом реалізація цих програм дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проєктів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам;

– створення організацій на основі ініціативи громадян. Як правило, такі організації створювалися для розв'язання нагальних проблем місцевого або ж загальнонаціонального масштабу як намагання конвенційним способом захистити власні права чи інтереси. Варто зазначити, що держава не завжди підтримувала таку ініціативу, про що свідчить, зокрема, відмова управління юстиції в м. Києві зареєструвати організацію «Громадянський комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків», для оскарження якої (після розгляду судових інстанцій усіх рівнів в Україні) ініціатори вимушені були звернутися до Європейського суду з прав людини й лише там отримати задоволення своїх вимог.

Напередодні ухвалення Закону України «Про об'єднання громадян», у 1991 році, в країні налічувалося близько 300 громадських організацій. Стрімке зростання кількості таких організацій відбулося після 1992 року. В 1996 році їх кількість становила майже 12 000, у 2000 році – близько 27 000, а на початок 2012 року в загальному Державному реєстрі підприємств та організацій кількість

громадських організацій становила 71 767⁶⁴⁷. За даними Державної служби статистики, на 1 січня 2021 року в Україні (без урахування організацій, зареєстрованих на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а також – території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь) було зареєстровано 92 470 громадських організацій⁶⁴⁸ (щоправда, варто зауважити, що на «зростання» кількості «зареєстрованих» громадських організацій суттєво впливає, з одного боку, спрощений механізм реєстрації об'єднань, з другого – ускладнений механізм припинення їх діяльності).

У 2012-му законодавець, зокрема й під впливом згаданого рішення Європейського суду з прав людини, повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності та громадської участі, замінивши Закон України «Про об'єднання громадян» Законом України «Про громадські об'єднання». Чинний, як і попередній, не містить поняття інститутів громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як «добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів». Закон містить також вказівку на принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність.

Розробниками нового закону частково були враховані зауваження й усунуті певні недоречності закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містить механізмів його розвитку, натомість – містить посилення низки регулятивних складових. Попри спрощення процесу реєстрації об'єднань, посилюються вимоги до змісту статуту, ускладнено

---

⁶⁴⁷ Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). URL: <https://ukrstat.gov.ua/menu/edrrou.htm>

⁶⁴⁸ Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

механізм припинення діяльності тощо. Крім того, збереглися й окреслені вище тенденції інституційної розбудови громадських формувань.

Підтверджують це й результати соціологічних досліджень. Громадяни, опитані Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, основними проблеми, які стоять перед громадськими формуваннями, назвали створення «кишенькових» громадських організацій (при органах влади, партіях, олігархах) – 75%, залежність діяльності громадських організацій від донорів (функціонування таких організацій «від гранту до гранту») – 68%, а також – пасивність та байдужість населення (67%). Значна частина опитаних переконана у небажанні влади йти на співпрацю з громадськими організаціями через упереджене ставлення до них (69%). Водночас респонденти вказують на те, що громадські організації неохоче контактують з населенням (54%), на конфліктність самих громадських активістів (50%), на відсутність у них потрібного рівня знань та небажання опанувати ними (47%)⁶⁴⁹.

Показовими є результати соціологічних опитувань щодо рівня довіри до громадських організацій (табл. 12.2). Звернімо увагу на певні тенденції, а саме – пов'язаність рівня довіри до громадських організацій зі знаковими для громадської думки суспільно-політичними подіями (2013–2015 рр. – Революцією гідності й початком воєнної агресії РФ проти України та 2022 рік – з початком повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну).

У роки, що передували повномасштабному воєнному вторгненню, показники довіри до громадських організацій були значно нижчими (про повну довіру до них заявляли 5–6%, баланс довіри/недовіри коливався у межах 6–9%). Після 24 лютого 2022 року цей показник зріс утричі, а баланс довіри/недовіри – у понад чотири рази (див. табл. 12.3). Динаміка цих показників корелює з показниками дореволюційного 2013 та 2014–2015 рр. і

---

⁶⁴⁹ Громадянське суспільство в Україні: рівень розвитку, активності, благодійності (загальнонаціональне опитування, грудень 2017). Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>

може свідчити про тенденцію, з одного боку, до активізації діяльності громадських організацій у часи кардинальних внутрішньополітичних змін, з другого – про посилення взаємодії самих громадян з цими організаціями та між собою.

Таблиця 12.2.

Рівень довіри громадським організаціям
(2012–2015, 2020–2022) *

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри/недовіри
2012	18,8	25,1	12,4	1,2	42,4	– 30,3
2013, липень	17,6	23,9	16,3	1,4	40,4	– 24,1
2013, грудень	13,4	25,1	36,1	4,8	20,6	+ 2,4
2014, грудень	13,9	20,9	39,6	4,0	21,5	+ 9,8
2015, грудень	12,8	20,1	38,8	5,7	22,6	+ 11,6
2020	15,6	24,1	41,6	4,3	14,4	+ 6,2
2021	16,5	20,9	39,6	7,4	15,5	+ 9,6
2022, вересень	6,1	14,6	45,4	19,1	14,8	+ 43,8

* Складено за: ⁶⁵⁰, ⁶⁵¹, ⁶⁵², ⁶⁵³, ⁶⁵⁴, ⁶⁵⁵.

⁶⁵⁰ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. С. 485.

⁶⁵¹ Громадська думка: підсумки 2014 року. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku>

⁶⁵² 2015-й: політичні підсумки - думка населення. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naselennya>

⁶⁵³ Громадська думка: підсумки 2013 року. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku>

⁶⁵⁴ Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

⁶⁵⁵ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). *Разумков Центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

Серед причин, які визначають ставлення (через рівень довіри) до громадських організацій – низька активність самих громадян. На це вказують і результати аналізу багаторічних спостережень фахівці Інституту соціології НАН України – майже 90% опитаних відзначили, що не належать до жодної громадської організації, об'єднання чи руху (найвищий показник серед добровільних об'єднань – 3,1% – вказали на належність до релігійних організацій, церковних громад; натомість – лише 0,8% вказали участь у роботі громадських організацій (фондів, асоціацій)⁶⁵⁶). У вільний від основної та домашньої роботи час громадською діяльністю займаються 3–4% опитаних⁶⁵⁷. Ці показники залишаються сталими протягом тривалого часу.

Традиційно й небезпідставно основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства й простору громадської участі визначається рівень його інституалізації. Саме тому більшість сучасних досліджень та й управлінсько-політична практика фокусуються на інституційних аспектах діяльності громадянського суспільства – аналізується кількість громадських формувань, напрями реалізації їх статутних завдань, кількість членів, залучених до безпосередньої діяльності тощо. Варто визнати – такий підхід є доцільним і обґрунтованим. Разом з тим, зосередженість на інституційній складовій феномену громадянського суспільства та його інститутів без всебічного теоретичного осмислення проблеми, без її концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди, на нашу думку, є плідним з наукового й практичного боку. Малоєфективні спроби влади «унормувати» діяльність інститутів громадянського суспільства, відсутність дієвої комунікації з громадянами призвели до: з одного боку, зниження ефективності владних зусиль, спрямованих на підтримку інститутів громадянського суспільства,

---

⁶⁵⁶ Резнік О. Залученість у добровільне об'єднання як кооперативна практика солідарності, відповідальності, толерантності і довіри. *Соціальні виміри суспільства* : зб. наук. праць. 2014. Вип. 6 (17). С. 296.

⁶⁵⁷ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 626.

з другого – певної формалізації діяльності цих інститутів, їх відчуження від наявних і сутнісних потреб громадян. Водночас, на тлі розгортання суспільно-політичних процесів та змін у масовій свідомості громадян, посилювалася тенденція розвитку неформальних громадських інститутів, що об'єднували не лише протестно налаштовану частину суспільства, але й громадян, які спрямовували свою активність на досягнення спільних загальнонаціональних цілей.

Щоправда, порівняно низькі показники участі в роботі громадських формувань є характерною ознакою перехідних суспільств. Динамічні зміни, що відбуваються, політична нестабільність, ігнорування громадської думки та певна непрогнозованість векторів розвитку політичних процесів стимулюють громадян до «мобілізаційної» (короткострокової) активності. Попри усвідомлення важливості й необхідності демократичних трансформацій більшістю громадян (див. табл. 12.3) практики громадської участі не стали поки що усталеними, а отже – залишаються позаінституційними.

Таблиця 12.3.

**Оцінка важливості демократичного розвитку країни
(2002–2021 рр.)**

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Зовсім не важливо	2,7	2,9	2,8	4,7	1,2	2,0	2,5	1,3	1,9	3,4
Скоріше не важливо	5,2	4,0	6,1	8,8	6,3	3,8	5,2	3,9	5,9	8,8
Важко сказати	27,6	27,3	21,8	25,7	24,4	19,6	16,7	15,6	21,7	29,1
Скоріше важливо	35,2	36,1	36,6	36,3	44,8	31,7	40,1	39,9	33,9	37,2
Дуже важливо	28,9	29,3	32,4	24,1	23,0	42,7	35,2	39,2	36,5	21,3
Не відповіли	0,5	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,0	0,1	0,2

* Складено за:⁶⁵⁸.

⁶⁵⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 699.

Разом з тим, украй важливим є розуміння того, що за нинішніх умов розбудова інститутів громадянського суспільства не є самоціллю, а лише – однією із форм врахування громадської думки, переходу до реальної демократії та реалізації її можливостей, зокрема, й завдяки розвинутому громадянському суспільству як морально-ціннісній і мотиваційно-смісловій основі взаємодії в системі «держава – суспільство – людина». Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних змін, без яких демократизація як процес і результат – неможлива. Водночас варто зауважити, що ці моделі не можуть бути «лінійними». Йдеться про складний період подолання наявних суперечностей шляхом кардинальних суспільних змін, через усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадської активності, залучення громадян до безпосередньої участі в суспільно-політичних процесах, досягнення їх якісно нового стану.

Набуття досвіду повсякденної участі в суспільно-політичних процесах та практик конвенційного впливу на розв'язання проблем життєдіяльності через громадські об'єднання, попри наявність висхідних тенденцій, поки що не набули поширення. Разом з тим, за умов екзистенційної загрози країні, свободі, виборчому праву тощо громадська активність реалізується через самоорганізацію та суспільну мобілізацію для подолання викликів та загроз.

Варто визнати, що події останнього часу довели неефективність наявної системи взаємодії держави з громадськістю та її інститутами, а також помилковість моделі, в основі якій лежать уявлення про те, що саме громадські інститути репрезентують громадську думку. Адже результативність і Помаранчевого, і Євромайдану (як суспільно-політичних явищ) і їх перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили передусім не «легалізовані відповідно до законодавства» інститути громадянського суспільства, а ініціативні, об'єднані конкретною метою громадяни. У критичні для країни часи боротьби з російською воєнною агресією самоорганізовані громадяни через «нелегалізовані» організації добровільно беруть на себе функції «провідників» суспільної консолідації. Досить часто, долаючи бездіяльність

чиновників, поза державними програмами налагоджується система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчовими продуктами, ліками, військовим обладнанням і навіть зброєю. Нові рухи, зазвичай, не формалізують свою діяльність (зокрема в частині визначення правил членства, узгодження й реєстрації статуту, програми тощо), але охоплюють широкі сфери комунікації та практичної діяльності. При цьому межі цієї діяльності залишаються досить розмитими й визначаються здебільшого нагальними потребами.

Практика свідчить, що політична і громадська участь, по-перше, дедалі частіше виходить за межі формальних інститутів; по-друге, усе більше й частіше вибудовується на неформальних принципах. І домінування таких форм не є протестною чи опозиційною (часто – навпаки – соціально й суспільно корисною й спрямованою на реалізацію владних рішень), зумовленою необхідністю оперативного (без витрачання часу й зусиль на формалізацію) розв'язання наявних проблем. Такі об'єднання часто виникають стихійно й зорієнтовані на активність громадян через їх безпосередню участь у реалізації завдань, спрямованих на досягнення конкретних цілей. І, по-третє, наявною є тенденція (зокрема, завдяки популярності соціальних мереж, виникнення нових комунікаційних й інформаційних можливостей, спрямованості активності громадян на взаємодію передусім у розв'язанні конкретних (часто недовготривалих) завдань тощо) до становлення й стрімкого розвитку мережевої структури організації громадянського суспільства.

Яскравим прикладом у цьому сенсі може бути **діяльність об'єднань волонтерів** та неформальних волонтерських організацій. Революція гідності та подальші події збагатили громадянське суспільство досвідом ефективного волонтерського руху. На аналізі цієї форми громадсько-політичної участі, на нашу думку, варто зупинитися детальніше з кількох причин:

– по-перше, волонтерство, як форма громадської активності, для України є порівняно новим явищем, сутнісно сформованим уже в роки української незалежності;

– по-друге, як засвідчила практика й події останніх десяти років сучасної вітчизняної історії, саме волонтерство виявилось чи

не найефективнішим інструментом єднання громадян задля досягнення спільної мети, дієвого впливу на розвиток та перебіг суспільно-політичних процесів;

– і, по-третє, (найголовніше) – волонтерство, в «українському» мотиваційному вимірі, протягом останнього десятиліття стало процесом і результатом кардинальної переоцінки суспільних цінностей та формування нових смислів.

До 1990-х рр. поняття «волонтер» в Україні взагалі не існувало. Людей, які займалися суспільно корисними справами, а таких завжди було чимало в Україні, називали благодійниками, або ж – альтруїстами. Радянське минуле в організації й підтримці громадської активності ще досить тривалий час давалося взнаки попри зміну її парадигми. В СРСР, в якому інтереси держави ставилися вище інтересів окремої людини, тих, хто займався суспільно корисною справою, називали добровольцями, тобто тими, хто «добровільно служить» інтересам не окремих громадян, а держави. Ця форма активності передбачала наявність «суспільного навантаження»: участь у суботниках, шефство над неповнолітніми важковиховуваними дітьми, ветеранами війни, наставництво, членство у народних дружинах чи тимурівських загонах тощо. Не випадково, навіть ще у липні 2013 року у вітчизняних ЗМІ волонтерство називали «сучасним тимурівським рухом»⁶⁵⁹. Багаторічна радянська практика примусової «добровільної участі» суттєво позначилася на ставленні громадян до спроб інституалізації громадської активності попри те, що добродійність залишалася поширеною й суспільно схвалюваною формою взаємодопомоги.

Першою спробою інституційного оформлення волонтерства в Україні стало створення у 1997 році Центру «Волонтер» на базі Київського туристичного клубу та «Центру волонтеріату „Добра воля”» (1998 р.), завданням яких було залучення волонтерів і спрямування їх у громадські організації. Своєрідним каналом залучення молоді до реалізації державної молодіжної політики та

---

⁶⁵⁹ Сучасний «тимурівський рух»: плюси і «підводні камені». *ForUm*. URL: <https://for-ua.com/analytics/2013/07/23/102006.html>

громадської роботи стали Центри соціальних служб для молоді. Першою ж спробою урядового регулювання волонтерської діяльності стала постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року ⁶⁶⁰, якою унормовувалася волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг.

Попри законодавче регулювання волонтерства шляхом ухвалення у 2011 році Закону України «Про волонтерську діяльність» ⁶⁶¹, визначення «центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності» та завдань цього органу, неодноразові внесення змін та доповнень до нього (у 2012, 2015–2020, 2022 рр.), волонтерство в Україні залишається чи не найневрегульованішою сферою суспільної діяльності. Законодавець навіть не поспіває вносити доповнення до ч. 3 ст. 1, якою визначаються напрями здійснення волонтерської діяльності. Редакцією закону 2011 року було визначено сім напрямів такої діяльності. Ці напрями стосувалися підтримки мало-забезпечених, безробітних, багатодітних, догляду за хворими та людьми похилого віку, допомоги постраждалим унаслідок стихійного лиха, проведення екологічних, культурологічних, спортивних та інших видовищних заходів. Тобто, визначені законодавцем напрями роботи сутнісно мало чим відрізнялися від діяльності (вже на той час законодавчо врегульованої) благодійних чи громадських організацій. Та й на практиці тогочасне волонтерство здійснювалася саме в межах діяльності громадських організацій. Саме тому волонтерство, як форма громадської участі (як, зрештою, й саме поняття «волонтерства») здебільшого залишалася поза увагою і широкої громадськості, й засобів масової інформації.

На тлі досить стриманого ставлення до волонтерства як форми громадської активності один із визначених законом напрямів, а саме – «сприяння проведенню заходів національного та міжна-

---

⁶⁶⁰ Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text>

⁶⁶¹ Про волонтерську діяльність : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>

родного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів» – наповнився конкретикою завдяки організації та проведенню в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу. Саме підготовкою цього заходу й необхідністю унормування прав та обов'язків волонтерів, а також – уведення в правове поле цього поняття й було передусім зумовлено ухвалення закону про волонтерство з виокремленням «спортивно-видовищного» напрямку (про що йдеться, зокрема, й у тексті резюме до законопроекту про волонтерство⁶⁶²). Участь волонтерів у забезпеченні проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року в українських містах (УЄФА Євро 2012) називали «наймасовішим волонтерським проєктом в історії України»⁶⁶³. До «кандидатів у волонтери» висувалася низка вимог: вільне володіння, як мінімум, однією іноземною мовою (співбесіда із кандидатами проходила англійською), вікові вимоги (повних 18 років на момент проведення турніру) тощо.

Тобто, норми Закону «Про волонтерську діяльність», ухвалені напередодні футбольного чемпіонату, суттєво сприяли його підготовці та проведенню. Зміни ж до чинного Закону, які вносилися протягом наступних 10 років, були вже радше намаганням унормувати волонтерські практики, які виникли й спонтанно розвивалися під час Революції гідності, протистояння російській військовій загрозі й тимчасовій окупації частини територій України, небувалого розгортання волонтерської діяльності після повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну:

– доповнення до закону про надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, внутрішньо перемішеним особам тощо, внесене 5 березня 2015 року;

– доповнення щодо здійснення заходів із гарантування національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної

---

⁶⁶² Про волонтерську діяльність (Текст резюме від 19.04.2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/annot/3236-17>

⁶⁶³ Євро-2012: Без фахових волонтерів навіть найдорожчі інфраструктурні об'єкти не матимуть користі. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/education/451436-evro-2012-bez-fahovih-volonteriv-navit-naydorozhchi-infrastrukturni-obekti-nematimut-koristi.html>

агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях – 19 червня 2018 року;

– доповнення щодо надання медичної допомоги, реабілітаційної допомоги у період дії воєнного стану в Україні – 29 липня 2022 року;

– доповнення щодо захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації та/або іншої країни проти України, надання волонтерської допомоги для подолання наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації, надання волонтерської допомоги для подолання наслідків збройної агресії, а також для післявоєнного відновлення і розвитку України, надання допомоги постраждалим унаслідок інфекційних хвороб та епідемій, надання допомоги, пов'язаної із захистом та рятуванням тварин тощо – 15 серпня 2022 року.

Загалом, порівняно з редакцією 2011 року, у 2022 році кількість напрямів волонтерської діяльності зросла з 7 до 16, а передбачених законом її форм – з 28 до 65.

Вимогою часу та практикою волонтерської діяльності зумовлена низка змін до закону. Зокрема, щодо обмеження 18-річно-го віку волонтерів (у першій редакції волонтером визнавалася фізична особа, яка досягла вісімнадцятирічного віку, а волонтерську діяльність на території країни могли здійснювати громадяни віком від шістнадцяти років лише за письмовою згодою батьків); внесені доповнення й стосовно відшкодування певних витрат на волонтерську діяльність коштом державного та місцевих бюджетів тощо. Чинним законом визначено, що волонтерська допомога може здійснюватися в онлайн-режимі за допомогою мережі Інтернет та інших телекомунікаційних мереж. Ця норма закону – своєрідне визнання «спонтанності» й певної неспроможності державного регулювання сфери, яка вибудовується на громадській активності та «регулюється» передусім мотивами й смислами.

Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності від 2013 року указом Президента України було визначено Міністерство соціальної політики України. В червні 2019 року цей указ втратив чинність, натомість у серпні 2020 року постановою Кабінету Міністрів

України⁶⁶⁴ центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, визначено Національну соціальну сервісну службу України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра соціальної політики.

Для здійснення волонтерської діяльності нормативно-правовими актами передбачено процедури реєстрації (з поданням низки документів та їх нотаріально завірених копій) і в Міністерство соціальної політики України (в Національну соціальну сервісну службу України), і в Державну податкову службу (особисто. При цьому, екстериторіальний принцип реєстрації навіть під час воєнного стану не передбачено). Нормативними актами передбачено створення реєстрів і Нацсоцслужбою, і ДПС.

Очевидно, що ці реєстри не містять повної інформації про сучасних волонтерів та волонтерський рух в Україні. Так, згідно з реєстром Національної соціальної сервісної служби України⁶⁶⁵ до квітня 2015 року організацій, які залучають до своєї діяльності волонтерів, в Україні не було. Нині ж, згідно з переліком установ, унесених до реєстру Нацсоцслужби, на території України здійснюють волонтерську діяльність 1 175 організацій (табл. 12.4). Навіть побіжний аналіз переліку установ, унесених до цього переліку, доводять його обмеженість та неповноту.

Крім того, жодними нормативними актами не передбачалася й не унормовувалася волонтерська активність під час війни громадян України різного віку, зокрема – неповнолітніх дітей. Громадська думка виокремила волонтерство із шереги неурядових організацій, а небачена досі підтримка мільйонами громадян та довіра до волонтерів (табл. 12.5) засвідчили згуртованість суспільства, його єднання у протистоянні воєнній агресії, зрештою – політичну зрілість громадян.

---

⁶⁶⁴ Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>

⁶⁶⁵ Установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України. Національна соціальна сервісна служба України. URL: <https://nssu.gov.ua/volonterstvo>

Таблиця 12.4.

Ресстрація установ, які здійснюють волонтерську діяльність на території України

(за даними Національної соціальної сервісної служби України станом на 30.12.2022 р.)

Рік	Кількість установ, зареєстрованих протягом року
2015	58
2016	65
2017	115
2018	125
2019	103
2020	79
2021	108
2022	522
Всього	1 175

* Складено за: ⁶⁶⁶

Таблиця 12.5.

Рівень довіри волонтерам

(2015–2022 рр.)*

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Зовсім не довіряю	7,4	5,6	8,9	8,7	7,5	6,6	5,4	2,1
Переважно не довіряю	10,0	12,8	11,7	14,2	11,7	16,4	12,3	5,7
Важко сказати	23,4	28,2	23,4	30,9	25,4	39,6	33,6	7,7
Переважно довіряю	44,3	44,2	42,9	39,4	46,3	32,4	41,3	33,0
Цілком довіряю	14,3	9,0	12,8	6,7	9,1	4,9	7,0	51,5

* Складено за: ⁶⁶⁷, ⁶⁶⁸.

⁶⁶⁶ Національна соціальна сервісна служба України. URL: <https://nssu.gov.ua/volonterstvo>

⁶⁶⁷ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 469.

⁶⁶⁸ Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>

Набутий під час Помаранчевої революції досвід суспільної взаємодії після перемоги Революції гідності трансформувався у нові форми громадської участі – добровольчі батальйони для боротьби з російською військовою агресією на Сході України. Нового, досі небувалого, рівня суспільної консолідації та самоорганізації українське суспільство досягло у русі національного спротиву та оборони країни після російського повномасштабного воєнного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних Сил України, громадяни поповнювали ряди територіальної оборони, долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти авторитаризму і зовнішнього ворога. Нові смисли й цінності мотивують поведінку та збагачують практику громадської участі, стають реальною основою дієздатних інститутів та уможливають формування відповідального політичного класу.

Порівняно недавно арсенал форм громадської участі та механізмів урахування громадської думки поповнився ще одними – електронного звернення та електронної петиції. Розвиток механізмів електронної участі, попри те, що він став глобальною тенденцією, з необхідністю передбачав не лише законодавчого, але й технологічного забезпечення. В цьому сенсі важливим аспектом упровадження цього інструменту громадської участі була й залишається проблема розширення мережі Інтернет та користувачів нею. Динамічний розвиток Інтернету в Україні, збільшення кількості користувачів мережею уможливили впровадження електронної форми громадської участі. Порівняно з 2002 роком, нині кількість Інтернет-користувачів зросла у 20 разів (див. табл. 12.6).

Розширилися можливості користування Інтернетом і завдяки поширенню використання новітніх засобів зв'язку. З 2016 року соціологи фіксують зростання кількості респондентів, які користуються Інтернетом за допомогою мобільних телефонів, смартфонів та планшетів тощо (табл. 12.7).

Таблиця 12.6.

**Динаміка зростання кількості
Інтернет-користувачів в Україні, %***

Рік	Кількість Інтернет-користувачів (%)
2002	4,3
2003	5,9
2004	7,8
2005	10,2
2006	14,8
2007	19,1
2008	22,8
2009	25,3
2010	30,3
2011	35,6
2012	44,5
2013	48,8
2014	59,2
2015	64,1
2016	72,2
2018	76,7
2019	78,6
2020	77,1
2021	79,6
2022	88,0

* Складено за: ⁶⁶⁹, ⁶⁷⁰.

---

⁶⁶⁹ Бойко Н. Траєкторія розвитку діджиталізації в реаліях 2022 р. *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 171.

⁶⁷⁰ Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/

Таблиця 12.7.

**Результати відповідей на питання:
«Чи користуєтеся Ви Інтернетом?»
(2002–2021 рр.) ***

	2002	2004	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2018	2019	2021
Не маю потреби, не користуюся	80,7	83,0	74,4	59,8	47,1	42,7	29,0	24,1	25,6	17,5	13,3
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13,0	9,1	10,7	9,8	8,4	8,3	6,7	3,7	2,1	3,9	2,7
Користуюся вдома	1,1	2,5	6,9	21,4	38,9	44,8	59,9	65,2	61,4	26,2	58,9
Користуюся на роботі	2,6	3,3	5,3	9,5	11,8	10,7	14,8	21,6	21,6	19,5	25,3
Користуюся в інтернет-кафе, в інтернет-клубі тощо	1,5	2,9	3,8	4,7	2,3	1,9	3,7	3,7	6,6	3,7	6,1
Користуюся з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	–	–	–	–	–	–	–	19,6	35,6	48,4	58,6
Не відповіли	2,5	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,3

* Джерело: ⁶⁷¹.

Тобто, на початок 2015 року було створено технологічну базу упровадження реальних важелів залучення громадян до

⁶⁷¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 699.

електронного урядування, перші кроки до якого український уряд здійснив ще у 2003 році ухваленням Постанови «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”»⁶⁷². Змінами до Закону України «Про звернення громадян» було визначено механізм забезпечення громадської участі через упровадження електронних петицій як «особливої форми колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування» (ст. 5)⁶⁷³. Змінами до закону було визначено необхідну кількість підписів на підтримку звернення та термін, протягом якого триває збір підписів залежно кількості мешканців адміністративно-територіальній одиниці (ст. 2. Прикінцевих положень), а також – визначено обмеження щодо тематики петицій (ст. 23-1) тощо.

Зміни до Закону України «Про звернення громадян» стали підставою для внесення відповідних доповнень до Регламенту Верховної Ради України⁶⁷⁴ (глава 36-1 «Розгляд електронної петиції»), указу Президента України, яким визначається Порядок розгляду електронних петицій, адресованих Президентіві України⁶⁷⁵, урядової постанови щодо Порядку розгляду електронних петицій⁶⁷⁶ та розроблення Кабінетом Міністрів України Концепції

---

⁶⁷² Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/150472>

⁶⁷³ Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України. 2 липня 2015 року № 577-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#n6>

⁶⁷⁴ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>

⁶⁷⁵ Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентіві України : Указ Президента України від 28 серпня 2015 року № 523/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text>

⁶⁷⁶ Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2016 р. № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-%D0%BF/para8#n8>

Національного контактного центру⁶⁷⁷, внесення змін і доповнень до статутів територіальних громад та органів місцевого самоврядування тощо.

Протягом часу дії відповідного указу Президента України на його адресу надійшло 94 253 електронні петиції (табл. 12.8), 118 з яких підтримано необхідною кількістю голосів, 97 – розглянуті та отримали відповідь.

Таблиця 12.8.

Електронні петиції Президентів України*

Рік	Електронні петиції, адресовані Президентів України	
	Загальна кількість петицій, адресованих Президентів України	Кількість петицій, на які було надано відповідь Президента України
2015	19 538	32
2016	9 080	6
2017	4 386	1
2018	3 737	4
2019	16 115	13
2020	14 703	26
2021	9 938	15

* Складено за: ⁶⁷⁸.

За нашими підрахунками, протягом 2022 року на адресу Президента України надійшло (і оприлюднено на сайті офіційного Інтернет-представництва Президента України⁶⁷⁹) 16 756 електронних петицій, із них – на 42 була дана відповідь президента.

⁶⁷⁷ Про схвалення Концепції створення Національного контактного центру: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 р. № 1269-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1269-2015-%D1%80#Text>

⁶⁷⁸ Лист Департаменту з питань звернень громадян Офісу Президента України від 20.07.2022. № 22/1-09/1624.

⁶⁷⁹ Електронні петиції. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/archive?sort=date&order=asc&page=3508>

Показовим є те, що попри воєнні дії на території України, викликані російською агресією, упровадження тимчасового відключення електропостачання після ракетних обстрілів російськими військами об'єктів енергетичної інфраструктури України (а, відповідно, й обмеженого доступу користувачів до мережі Інтернет), кількість електронних петицій за час після повномасштабного ворожого вторгнення зросла більше ніж на третину (на 36%). Так, протягом 11 місяців, що передували воєнному вторгненню Російської Федерації в Україну (з 23.05.2021 р. по 23.02.2022 р.), на адресу Президента України надійшли (за нашими підрахунками) 7 532 електронні петиції; протягом 11 місяців протистояння воєнній агресії (з 24.02.2022 р. по 24.12.2022 р.) – 10 249 електронних звернень до Президента України. Суттєво змінилася й тематика електронних звернень до Президента України. Якщо у передвоєнний рік більшість звернень стосувалася соціальних питань, податкової та митної політики, підвищення заробітної плати працівникам окремих галузей, організації навчального процесу в умовах пандемії, викликаній коронавірусом COVID-19, проблемами, пов'язаними з вакцинацією тощо, то після воєнного вторгнення РФ в Україну електронні петиції стосуються переважно проблем обороноздатності, суверенітету, міждержавних відносин, державотворення, фінансування армії, відзначення нагородами бійців ЗСУ, які полягли в боях за Україну, підтримки енергетичної незалежності країни, боротьби з колабораціонізмом, з проявами корупції тощо.

Попри значну кількість петицій, лише невеликий їх відсоток долає поріг у 25 тисяч голосів та потрапляє на розгляд. Адже чимало петицій просто дублюють одна одну за змістом або надсилаються не за адресою. Наприклад, загальний аналіз електронних петицій, адресованих Президенту України, засвідчив, що значна їх частка віднесена до повноважень Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування. Натомість петицій, адресованих цим органам значно менше. Так, кількість петицій до Верховної Ради України (табл. 12.9) та Кабінету Міністрів України є у кілька разів меншою, порівняно з кількістю петицій, адресованих Президенту України.

Таблиця 12.9.

Електронні петиції Верховній Раді України *

Рік	Надійшли до Верховної Ради України	Оприлюднено після перевірки на відповідність встановленим законодавчим вимогам	Відхилено	Набрали необхідну кількість голосів на підтримку	Направлено Голові Верховної Ради України для забезпечення розгляду	Розглянуто з відповіддю
2019	1 707	730	977	5	5	5
2020	1 151	366	785	4	4	3
2021	783	236	547	0	0	1
2022	691	165	526	1	1	1

* Складено за: ⁶⁸⁰, ⁶⁸¹, ⁶⁸², ⁶⁸³, ⁶⁸⁴, ⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. Електронні петиції. URL: <https://www.rada.gov.ua/zvernen>

⁶⁸¹ Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2019 році. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/page/1

⁶⁸² Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2020 році. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74203.html

⁶⁸³ Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74223.html

⁶⁸⁴ Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74223.html

⁶⁸⁵ Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України. Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у січні–вересні 2022 року. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74272.html

Потенційно ефективним інструментом громадської участі та врахування громадської думки може стати використання електронних петицій у територіальних громадах. По-перше, законом визначено значно менший поріг кількості голосів на підтримку петиції для її розгляду, а по-друге, працівники органів місцевого самоврядування, як свідчить практика, почали залучати до розгляду петицій їхніх авторів. Це дозволяє їм обговорити з владою гострі проблеми, які непокоять мешканців громади, та долучитися до розв'язання нагальних питань⁶⁸⁶.

До підсумкових результатів дослідження політичної та громадської участі як чинника формування громадської думки можна віднести такі ***висновки та рекомендації***.

– За нинішніх умов протистояння зовнішній воєнній агресії посилюється вага тих факторів, які мобілізують суспільство, впливають на масову свідомість. Провідна роль у формуванні громадської думки належить передусім засобам масової інформації та комунікації. В цьому контексті варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів. Доцільним було б упровадження системи моніторингу змісту й спрямованості інформаційного контенту та оперативного реагування на факти поширення неправдивої інформації з метою запобігання спроб дезінформації та маніпулювання масовою свідомістю.

Центральним органам виконавчої влади, які покликані здійснювати державну інформаційну політику (Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет зв'язку та інформатизації України, Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення), а також Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації й Головного управління стратегічних комунікацій Директорату з питань інформаційної політики Офісу Президента України у взаємодії з консультативно-дорадчими органами – робочою групою «Культура та інформаційна політика» при Національній раді з відновлення

---

⁶⁸⁶ Чи ефективні електронні петиції в Україні? *Утренний город*. URL: <https://www.ugorod.kr.ua/news/2018-03-13-63292.html>

України від наслідків війни, Центром протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України та громадськими формуваннями, за безпосередньої участі провідних вітчизняних засобів масової інформації, доцільно впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, розробити цілісну концепцію забезпечення громадян суспільно значущою інформацією, спрямованою на покращення якості комунікацій влади та громадськості, державних органів і органів місцевого самоврядування зі суспільством, розширення присутності України у зарубіжних медіа.

– Важливим напрямом формування громадської думки є підвищення рівня суспільної довіри до органів влади шляхом налагодження ефективної й результативної комунікації з громадськістю. Реалізація цього завдання можлива шляхом моніторингу суспільної думки, визначення її домінантних тенденцій, виокремлення та узагальнення позитивних змін і запобігання негативним. Важливим аспектом цього процесу є створення умов для доступу до інформації, опанування навичками критичного мислення, підвищення рівня медіаграмотності громадян для протидії зовнішнім і внутрішнім інформаційним загрозам. Важливим чинником сучасного та повоєнного розвитку інформаційної сфери є наближення національного законодавства, яке регулює медіасферу, до законодавства Європейського Союзу.

– Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається не лише масштабністю цілей, але й узгодженням шляхів їх досягнення. Вкрай важливим у цьому сенсі є залучення громадян до процесу ухвалення рішень, демонстрація єдності політичних еліт, відкрите обговорення наявних проблем. Особливої ваги за нинішніх умов набуває необхідність боротьби з корупцією, колабораціонізмом, проявами недоброчесності та непрофесіоналізму. Ефективний суспільний розвиток неможливі без реформування судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Реформування судової системи – необхідна умова подолання

корупції та олігархічного панування у ключових сферах економіки та суспільного розвитку. Протидія олігархічним впливам можлива лише через укорінення демократичних цінностей у свідомість і політичну поведінку людей, у практику діяльності влади, реальну й ефективну її децентралізацію, розвиток дієвого громадянського суспільства. Крім того, доцільним на нинішньому етапі вбачається розгляд питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму.

– Події останнього часу засвідчили важливість підвищення рівня політичної компетентності громадян України. З огляду на важливість здобуття об'єктивних знань про суспільство, політику, історію України та всесвітню історію, необхідність підвищення рівня політичної освіти, Міністерству освіти і науки України спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, із залученням фахівців Національної академії наук України, Національної академії педагогічних наук України, фахових та громадських об'єднань варто розглянути питання про суттєве збільшення обсягу навчальних годин з історії, політології, основ держави і права, громадянського суспільства для учнів загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти, впровадити як обов'язковий іспит з історії України під час зовнішнього незалежного оцінювання та складання «Національного мультипредметного тесту» (НМТ–2023).

– Важливим напрямом підвищення рівня політичної та громадської участі є розвиток електоральної культури громадян. На нинішньому етапі суспільного розвитку, в умовах воєнного та інформаційного протистояння важливим напрямом є удосконалення законодавчого забезпечення виборчого процесу, внесення відповідних змін, які б унеможливили участь у виборах кандидатів і політичних сил, які підтримують країну-агресора, здійснення контролю за дотриманням виборчого законодавства.

– Суспільна практика та спрямованість її розвитку свідчить про необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства, зокрема, в частині спрощення їх звітності, регламентування нормативних

вимог до змісту й порядку реєстрації статутних документів та конкретизації напрямів діяльності, а також – спрощення вимог до припинення цих організацій. Законодавчого врегулювання, з урахуванням практики та досвіду діяльності, потребують організації волонтерів. Перегляду й уточнення, зокрема, потребує низка норм, якими регламентуються напрями та форми діяльності волонтерських організацій.

– Одним із напрямів підвищення рівня політичної та громадської участі є спрямованість політико-управлінської практики на посилення процесів децентралізації влади та законодавчого їх забезпечення. Особливу увагу необхідно звернути на сучасний стан та розвиток об'єднаних територіальних громад, проведення роз'яснювальної роботи серед громадян, спрямованої на забезпечення реформи децентралізації.

– Суттєвого доопрацювання потребує законодавча база забезпечення звернень громадян у формі електронних петицій, адресованих органам влади. Доцільним, зокрема, є внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» в частині, яка б упровадила обов'язковість урахування пропозиції, яка міститься в петиції, за умови її підтримки певною кількістю голосів; запровадити механізм попереднього аналізу електронних петицій щодо їх розгляду за належністю; узгодити «Порядок розгляду електронної петиції» з вимогами Закону України «Про захист персональних даних» тощо.

– Необхідними є комплексні рішення, спрямовані на широке впровадження референдумів у практику ухвалення управлінських рішень. Ефективним і результативним інструментом електронної демократії (з огляду на стрімкий розвиток Інтернет-технологій) та формою залучення громадян до громадської та політичної участі може стати електронний референдум. Необхідним і доцільним є доопрацювання з урахуванням сучасних технологічних можливостей «Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації», ухваленої постановою Кабінету Міністрів у 2017 році, розроблення механізмів проведення референдумів як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях.